

УДК 340.15«07/10»

Б.Г. ГОЛОВКО, канд. іст. наук, доц., Харківський національний університет внутрішніх справ

ФОРМУВАННЯ СКАНДИНАВСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У VIII–XI СТОЛІТТЯХ

Ключові слова: держава, державність, епоха вікінгів, судебник, тинг, фюльк, сага

Епоха вікінгів, а саме кінець VIII – друга половина XI століття у свідомості багатьох європейців асоціювалась з експансією розбійників, вбивць, піратів. Тому, на жаль, у тогочасних джерелах дуже важко відшукати данні стосовно політичного, державного, правового устрою скандинавів. Авторів різних спогадів і досліджень більш цікавила зовнішня сторона діяльності північних агресорів, аніж їхня державна сучасність та історія. Ранньосередньовічні хроніки вбачали в нормах перш за все військову загрозу, тому аналізу особливостей їх держави ми не знаходимо.

Певним чином ситуація зберігається й у сучасній науці. Історики, а головним чином саме вони, переймаються різними аспектами вказаної проблеми, дещо штучно виділяють окремі питання, наприклад, взаємини перших датських, норвезьких королів з руськими князями для вивчення проблем виключно давньоруської історії. Тому, на наш погляд, дослідження такої проблеми, як державний устрій скандинавських країн, представляє значний інтерес. Як відомо, за формою правління ці держави були ранньофеодальними монархіями, отже, логічно розглянути особливості становлення, динаміки, еволюції статусу ключових інститутів державної влади.

Певна відокремленість Скандинавії від континентальної Європи обумовила більш повільні темпи державотворення. На підтвердження можна навести таку обставину: у той час, коли у Франкській державі завершувався період Каролінгів, у Норвегії лише фіксують-

ся перші спроби об'єднати країну під власним королівським керівництвом. Звідси, задачею нашого дослідження є вивчення генези державного права, суспільного устрою, королівської влади, визначення її взаємовідносин з народними зборами як провідним органом державної влади вказаного періоду. Задача значно ускладнюється наявністю обмеженого кола джерел, серед яких традиційно виділяються скандинавські саги і ранньосередньовічні регіональні судебники. Окремими аспектами анонсованої проблеми в різні часи займались М. Стеблін-Каменський, О. Мельникова, А. Гуревич, Г. Анохін, С. Нікольський, А. Сванідзе, Г. Лебедев.

Вивчення основних інститутів державного права доцільно розпочати з аналізу суспільного устрою скандинавів. Одразу ж констатуємо, що перші судебники, які містять інформацію про суспільний лад, з'явилися пізніше періоду вікінгів, тому доцільно звернутися до ісландських родових саг, які фактично є життєписами людей, що жили в ту епоху. Також інший різновид саг (королівські) містять інформацію про правителів і їхні династії. Насправді, у багатьох дослідників є глибокі сумніви щодо об'єктивності і оригінальності зображення суспільних реалій у сагах. Основний аргумент полягає у тому, що сага – літературна пам'ятка і може містити неточності, плутати імена героїв тощо. Залежно від цілей написання (вихваляння знатних родів, виправдання політичної кон'юнктури), від особистих уподобань автора факти можуть навмисно спотворюватися, замовчуватися, прикрашатися тощо.

Проте, загальна картина все-таки проглядається, а головне, на частку вірогідності може вказувати географічна прихильність описуваних подій до конкретної місцевості. Дослідники звертають увагу на те, що, не дивлячись на наведені недоліки, з'ясувати загальну картину суспільних і державних відносин, спираючись на сагу, все ж таки можливо.

Про це можуть говорити навіть самі назви саг – про людей з долини Лососів, зі Збройового фіорду, про Сигурда з Городищенського

фіорду й так далі [1, с.126–127; 2]. Цікаво, що більшість згаданих у сагах місцевостей дотепер існують в Ісландії, причому їхні сучасні назви часто залишаються тими ж.

Більше інформативною для розкриття нашої теми є саги, написані ісландським скальдом і політичним діячем Снорі Стурлусоном. «Коло Земне» або Хеймскрінгла, авторство якої приписується йому, є збіркою королівських саг, включаючи легендарну Сагу про Інґлінґів (Ynglinga saga) [3, с.128]. Кожна з них розповідає про життя й правління норвезьких конунгів з кінця IX до середини XIII століть. Певний інтерес представляють хроніки західноєвропейських християнських місіонерів, які поширювали релігію на територію Скандинавського півострова. Це, перш за все, Адам Бременський і його «Діяння єпископів Гамбурзької церкви» (близько 1075 року), а також Відукінд Корвейський «Діяння саксів» (середина X ст.). Праця Саксона Граматика «Діяння данів» є найціннішим джерелом з історії Данії [4, с.83].

Для усвідомлення походження королівської влади дуже важливо розібратись у суспільному устрої скандинавів. Ретельне перерахування авторами саг родоводу, доведення його до прабабків свідчить про значну роль родинних зв'язків у системі суспільних цінностей. На думку Г. Лебедева, споріднення безумовно передавалось по чоловічій лінії [5, с.65].

На додаткове підтвердження можна скористатися Хеймскрінглою: рід Інґлінґів названий за ім'ям його засновника конунга Фрейра або Інґві. Конунгами після його смерті ставали спочатку його син, потім онук. Окрім суто родинних зв'язків суспільний лад ґрунтувався на передачі майна, в першу чергу землі, у спадок. За Законами Гулатинґа у розділі «Перерахування спадкоємців» йшлося про те, що першими успадковували всі законнароджені сини. Дочки, народжені у законному шлюбі, також допускались до успадкування, але їх доля складала половину від частки братів. Незаконнароджені діти успадковували лише у випадку відсутності «законних» дітей і у розмірі четвертої частини майна. Після дітей

наставала черга інших родичів (племінників, двоюрідних і троюрідних братів і сестер). Окрему процедуру успадкування передбачав одаль – земельний наділ, який залишався у власності роду протягом 60 років.

Іншим явищем, яке об'єднувало рід, було право одержання вергельду, тобто віри за вбивство родича. «Ландслов» – перша упорядкована збірка норвезьких законів, видана Королем Магнусом у 1274 р., визначала вергельд, як штраф на користь короля. За звичаєм, кров змивалась тільки кров'ю, тому, якщо рід не помстився убивці за свого родича, він (рід) вважався зганьбленим. Цікаво, що за вбивство раба або найманого робітника можна було обмежитися сплатою компенсації [6, с.34].

Видатний медієвіст А. Гуревич дослідив послідовність у праві – обов'язку виплати і одержання вергельду. Вергельд був зобов'язаний виплачувати (або одержувати) глава роду, або його син. Далі йшли брати і їхні діти, як правило, за чоловічою лінією [7, с.224].

Наступна проблема, яка тісно пов'язана з статусом короля, є соціальна стратифікація скандинавського суспільства. «Пісня про Ригу» – складова Старшої Едди – збірки давньоісландських пісень XIII століття містить дуже барвисту легенду про походження трьох основних суспільних станів – рабів (трелей), вільних хліборобів (карлів або бондів) і знаті (ярлів). Навіть зовнішній облік відповідав місцю у суспільстві: раб некрасивий, «обличчям потворний», будував тини, добував торф, годував свиней. Бонд «рудий, рум'яний, з очима живими». Ярл, до якого прикута увага автора саги «з рум'яним обличчям, світлим волоссям, з поглядом страшним, зміїним». Його батьки дуже заможні люди, і сам він володів землями, коштовностями, значним рухомим майном. Головне заняття – військова справа. Щоб підкреслити винятковість суспільного становища, цьому стану приписувалось божественне походження. Так, бог Хеймдаль навчив ярла володінню мечем, верховій їзді, а також рунічній писемності. Скоріш за все ярлами йменували представників саме військової знаті. «Пісня про Ригу» стверджує, що

молодшого сина Ярла звали Конунг, з часом він перетворюється на короля [3, с.156].

Так званий «середній клас» був представлений карлами, або бондами. Саме цій соціальній групі А. Гуревич присвятив одну зі своїх основних робіт. Даючи характеристику бонду, він визначає його як домохазяїна, власника, землевласника. У зв'язку з тим, що поняття «власник» дуже неконкретне: під власністю може розумітися як велика земельний наділ із численними забудовами, так і маленька хатинка з відповідним клаптиком землі. Важко не погодитися з А. Гуревичем, що бонди в жодному разі не становили однорідної суспільної верстви [7, с.232]. Немає сумнівів тільки в тому, що основним, якщо не єдиним родом занять у них була обробка землі й скотарство. Саги наводять випадки, коли бонди використовують рабську або найману силу. Більш того, за посягання на життя своїх працівників бонди сплачували вергельд. Так, наприклад, про це дуже докладно розповідає сага про Ньяля. Чималу частину тексту займає розповідь про перипетії між дружинами двох заможних бондів, заснованих на замовних убивствах працівників один одного й призначенням за це вергельду. В той же час, можливість сплати вергельду бонду, робітник якого був вбитий, не підтверджується жодним регіональним судовником, тому цю обставину варто сприймати лише на віру [1, с.217].

Очевидно, що самим безправним класом були раби, і ні про яку віру тут мова йти не могла. Хіба що тільки існувала практика відпущення рабів на волю, і в сагах такі господарі виступають як чесні й шляхетні люди. Так наприклад, жінка на ім'я Ауд дала один раз волю одному зі своїх рабів, що походив зі знатного роду, але був захоплений вікінгами в полон. Ауд не просто його відпустила, а також певним чином відновила його в правах і дала у власність землю. У цій же сазі йдеться й про те, що одною з причин того, що Ейрику Рауді (Рудому) довелося виїхати в Ісландію, була його помста за смерть своїх рабів [8, с.24]. Взагалі ж, про рабів і людей низького походження в сагах мало згадок, як правило,

це випадки яких-небудь славетних вчинків, походи вікінгів або віддана служба конунгу.

Переходячи до аналізу політичної системи скандинавських країн у період, що вивчається, одразу ж зазначимо, що за формою державного правління це були ранньофеодальні монархії.

Одним з осередків державного життя були народні збори або тинг. Основні повсякденні проблеми життя скандинавів вирішувалися за допомогою місцевого самоврядування. На думку А. Гуревича, скандинавський тинг представляв собою сходку жителів сусідніх поселень для розв'язання конфліктів і спорів, укладання майнових угод, а також для здійснення правосуддя. Письмового законодавства в епоху вікінгів не існувало, тому всі закони необхідно було запам'ятовувати. В Ісландії на тингах навіть виступали спеціальні люди – знавці законів (лагмани), до яких найчастіше зверталися із проханням вирішити позов. Звичайно це були досвідчені старці, які користувались в окрузі особливою повагою й довірою і добре розбиралися в місцевих законах [5].

Уже пізніше, на початку XIII століття з'явилося законодавство, що регламентувало проведення цих зборів. По-перше, тинг слід було збирати не рідше разу на рік. Споконвічно, про що свідчать саги, на тинг могли прийти всі вільні жителі поселення. Однак уже в законах Гулатинга встановлюється, що королівський намісник, або лендрман повинен сам призначити певну кількість людей від свого фюльку (округи). Цікаво, що для самих лендрманів відвідування було обов'язковим, як і спочатку для короля. Однак, не будемо забувати, тинги існували задовго до появи цих законів, нехай навіть у первісному вигляді. У сагах, де про тинги регулярно згадується, нічого не говорилося про призначення учасників. Тобто, можна припустити, що туди могли приходити всі вільні жителі фюльку, хоча очевидно, що головну роль на тингу відігравали найбільш впливові бонди й представники родової аристократії. Місце для проведення тингу призначали лагмани. В Ісландії, за свідченням священика Арі Торгільсона, був

створений альтинг – загальний тинг для всієї країни [4, с.274]. Звідси виходить, що тинг був не тільки органом місцевого самоврядування, але й визначав територіальні одиниці поселень – наприклад, закони Гулатингу – області у Південно-Західній Норвегії), були проголошені на місцевому тингу й схвалені Законом Добрим у X ст.

Щоб порушити проти кого-небудь позов, позивач повинен був оголосити це на тингу й назвати своїх свідків. Іноді виносити рішення по судовій справі міг і сам позивач, якщо відповідач або свідки були на це згодні. Відповідач, при цьому, міг знайти собі заступника, який би заступався за нього на суді. Крім судових розглядів, на тингах проходили релігійні обряди, заручини, угоди купівлі-продажу й просто обмін новинами.

Але, мабуть, сама головна функція тингу полягала в тому, що на ньому відбувалися вибори конунгів. Статусу короля – конунга буде присвячено окреме дослідження, тому обмежимося лише загальними тезами. Щоб бути обраним, претендент (зрозуміло, знатний хьовдинг, відомий своїми військовими досягненнями й управлінськими задатками) повинен був заручитися підтримкою місцевих бондів, впливових і шановних людей. Конунги починали свою «кар'єру» як військові керівники. Соціальне розшарування спостерігається ще до початку епохи вікінгів, у період, що завершив епоху Великого переселення народів. Змістом цього розшарування стало виділення знатних родів без суттєвого політичного впливу, до того ж їх влада тісно пов'язувалась з родовою ієрархією.

О. Мельникова вважає, що до цього ж періоду відноситься трансформація поняття «фегп» – «молода, вільна людина» в інший соціальний шар – «воїн», «дружинник». Можливо, це говорить про те, що вільні молоді люди йшли на тривалу службу до вождів з новоявленої родової знаті. Таким чином, вони формували дружину – особистий загін вождя, що згодом приходила на зміну народного ополчення. У той же час, високе положення воєначальників відбивалося тільки положен-

ням у війську: foringi – вождь, командир війська, stirnadr – капітан корабля [9, с.315].

Про соціальне розшарування й появу знаті також свідчать археологічні розкопки. Наприклад, найбільший знайдений курган у Скандинавії Ракнесхаунд (Rakneshound), датований серединою VI ст. н.е, є похованням одного із представників місцевої племінної знаті. Складна конструкція й розміри поховання, а також кількість використаних матеріалів говорять про те, що в його зведенні взяло участь чимале число людей і задіяні значні ресурси, а покійний, швидше за все, був багатим власником. Крім того, вміст поховання – велика кількість зброї, парадне військове обмундирування – свідчать про високе положення у війську.

Згодом влада цих «малих конунгів», як їх іменував Г.С. Лебедев, зміцнювалась внаслідок суперництва із сусідніми племенами, що приводило до того, що новоявлений вождь міг об'єднати під своєю владою ціле поселення – hundard («сотня», сотенний округ). Така назва пояснюється особливостями територіального поділу. У випадку скликання народного ополчення кожне таке поселення повинне було виставити сотню воїнів. На думку Г. Лебедева, саме такі військові округи згодом перетворюються у фюльки – маленькі королівства. Якщо вірити сагам, фюльки вже очолювали власно конунги. Наприклад, конунг Гаральд після смерті свого батька, Хальвдана Чорного, очолив фюльк Вик, після чого почав завойовувати по черзі сусідні фюльки – Хейдмерк, Гудбрандсдалир і Хадаланд, і інші, де вже були свої конунги [10, с.148].

Таким чином, до початку епохи вікінгів уже можна говорити про передумови появи окремих елементів державності в Норвегії. Змістовно вони полягали у поєднанні старих елементів родового ладу з ознаками нової форми державного правління – ранньофеодальної монархії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сага о Ньяле Исландские саги : в 2 т. Т. 2 / под общ. ред. О. А. Смирницкой. – СПб. : Летний сад, 1999. – С. 564.

2. Сага о Пивном капюшоне // Исландские саги / ред., вступ. ст. и примеч. М. И. Стеблин-Каменского. – М. : Наука, 1956. – С. 489.
3. Снорри С. Круг Земной / Снорри Стурлусон ; пер.: А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, И. М. Стеблин-Каменский, О. А. Смирницкая. – М. : Наука, 1980. – 521 с.
4. Кан А. С. История Скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция) / А. С. Кан. – М. : Наука, 1971. – 311 с.
5. Гуревич А. Я. Походы викингов / А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1966.
6. Арбман Х. Викинги / Х. Арбман. – СПб. : Изд-во Евразия, 2006. – 269 с.
7. Гуревич А. Я. Норвежское общество в раннее средневековье / А. Я. Гуревич. – М. : Наука, 1977. – 337 с.
8. Сага об Эгиле Исландские саги : в 2 т. Т. 1 / под общ. ред. О. А. Смирницкой. – СПб. : Летний сад, 1999. – С. 523.
9. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи / Е. А. Мельникова. – М. : Восточная лит., 2001. – 496 с.
10. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе / Г. С. Лебедев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 185 с.

Головко Б. Г. Формування скандинавської державності у VIII–XI століттях / Б. Г. Головко // Форум права. – 2013. – № 4. – С. 64–68 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_4_13.pdf

Проаналізовано початок формування і взаємодію провідних інститутів державного права скандинавських країн епохи вікінгів. З'ясовані основні правові і літературні джерела вказаного періоду.

Головко Б.Г. Формирование скандинавской государственности в VIII–XI столетиях

Проанализировано возникновение и взаимодействие основных институтов государственного права эпохи викингов. Определены ключевые правовые и литературные источники указанного периода.

Golovko B.G. Formation Scandinavian Statehood in VIII-XI Centuries

Appearance of main institutes of state law by Viking's period is analyzed. Determine the source of law and literature sources this problem.